

Леонід Фінберг, Влада Давіденко, Ренат Швець, Софія Бриль

Я МАВ ЩАСТЯ СПІЛКУВАТИСЯ З ВЕЛЕТНЯМИ ДУХУ.

Частина II¹

Служба в армії

С. Б.²: *Розкажіть докладніше про ваш армійський досвід.*

Л. Ф.: Служити я пішов після закінчення інституту. Тоді ті, хто здобув заочну чи вечірню освіту, мали відслужити один рік. Іти мені не хотілося, як і багатьом моїм друзям та знайомим. Ми знали, що таке радянська армія, які це форми приниження, які в ній механізми імітації готовності до воєнних дій. Але ще менше хотілося кожні півроку ходити до лікарів і доводити, що мої хвороби ще «живі». Я вирішив, що піду відслужу і на тому забуду цю «радість». Записали в військкоматі, що йдемо з черговим призовом та призначили день, коли прийти з речами. Був сформований потяг, який мав везти нас на службу. Перед тим, пам'ятаю, лікарі записували нам у медичні картки обмеження щодо здоров'я. У мене були проблеми із серцем і був медичний запис: окрім районів Півночі. Потім, коли вже нас посадили в потяг, з'ясувалося, що йдемо саме на Північ. Усі медичні записи, які обмежували використання нас у районах Далекої Півночі, були видалені з карток.

Отже, нас провели рідні, ми сіли у вагони й поїхали. У супроводжувачів були списки з нашими прізвищами. Початок був досить спокійний. Записали наші спеціальності, обіцяли враховувати їх на службі – хтось був механіком, хтось вивчав гуманітаристику. Але спокій був недовгим: з'ясувалося, що в офіцерів, що нас супроводжували, вкрали декілька пляшок горілки. Після цього кому де служити, визначали в інший спосіб. Списки були складені за абеткою, і коли ми доїжджали до якогось пункту, там залишали тих, чие прізвище починалося, наприклад, на літери А та Б. На наступній зупинці – наступні літери. Оскільки моє прізвище на Ф, то мені «пощастило» доїхати майже до однієї з найвіддаленіших північних точок маршруту. І називалася ця точка дивним чином – Африканда. Потім нам розповіли, що так її назвали дослідники, які шукали корисні копалини в 1920-х роках.

© Л. Фінберг, В. Давіденко, Р. Швець, С. Бриль, 2024

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії філософії «Українська філософія 60–80-х років ХХ століття». Перша частина вийшла друком у 2023 році [Фінберг et al. 2023]. – Ця й усі подальші примітки зроблені науковим редактором.

² Тут і далі учасники інтерв'ю позначені ініціалами: Л. Ф. – Леонід Фінберг, В. Д. – Влада Давіденко, Р. Ш. – Ренат Швець, С. Б. – Софія Бриль.

С. Б.: *Специфічний дослідницький гумор, нічого сказати. І яким був перебіг вашого, так би мовити, «сафарі»? Служба поглинала увесь ваш час чи ви могли займатися ще чимось, наприклад, читати?*

Л. Ф.: Опинилися ми в Африканді групою в 40 людей. Із вищою освітою нас було семеро, а інші хлопці, яких ми підібрали дорогою, були з Білорусі. Переодягнули, постригли, видали форму і розповіли, хто і чим буде займатися. Знов-таки вищі офіцери запитували про наші спеціальності – начебто з тією метою, щоб ми працювали відповідно до наших знань. Але ж пам'ятаю, що моєму товаришу, який закінчив харчовий інститут, сказали: будеш працювати в хліборізці. Приблизно такі ж рекомендації були для нас усіх. Я мав освіту інженера-механіка, але мене, як і більшість моїх колег, зарахували до роти охорони аеродрому. Я мав ходити з карабіном і стежити, щоб не вкрали літаки, які стояли на полі. Це начебто смішна роль, бо взимку, щоб дійти від одного літака до іншого, а це приблизно кілометр, треба було йти близько півгодини. Холоднеча був неймовірна, а одяг у нас спеціальний – армійський однострій, ватна тілогрійка, а зверху ще важкий кожух. Словом, ми ледь-ледь рухалися. Крім того, карабін, що нам видавали і з яким ми повинні були захищати ці літаки, на морозі ставав таким, що доторкнутися до курка було неможливо – пальці прилипали до металу.

Тим не менше, я досить швидко зрозумів, що треба мати якусь заняття, щоб не нудьгувати. Я попросив моїх рідних надіслати мені літературні тексти. Ходив та вивчав класні вірші. Ще я вивчав польську мову. Були зручні посібники, що склалися з брошур, які зручно було брати з собою. Пройшовши декілька таких брошур, уже знаєш правила читання і можеш перекладати невеличкі прості тексти. Для цього я вибрав афоризми Станіслава Єжи Леца. Знаєш декілька слів – і вже можеш перекласти цілу фразу, чимало з яких – геніальні. Потім, уже в ролі видавця, через багато років після того, я ініціював видання книги Єжи Леца «Незачесані думки» у перекладі Андрія Павлишина. Книжка була досить успішною. На жаль, закінчився її наклад, але я сподіваюся, що з часом ми її ще раз видамо.

Р. Ш.: *Яким був ваш розпорядок дня?*

Л. Ф.: Особливості нашої служби були такі, що там майже не було муштри – було багато роботи. Приїздили потяги, привозили деревину, каміння, інші будівельні матеріали, які треба було розвантажувати. Чесно кажучи, було дуже важко. У нас там не було нормального ритму, як у всіх людей – вночі спиш, а вдень працюєш. Ритм був такий: 2 години охороняли літаки, 2 години спали, 2 години – господарча робота. І так було практично без перепочинку.

В. Д.: *І якої думки про все це був ваш організм? Адже це величезні навантаження.*

Л. Ф.: Спочатку боліло серце. А потім перестало боліти – організм звик, і так важко вже не було. Перед тим, як пішов до війська, я досить добряче підірвав свій шлунок, бо нормально не харчувався. Працював тоді в проектному бюро, в обід намагався оббігти книжкові магазини і щось там купити. Встигав випити чашку кави, а їв тільки ввечері, коли приходив додому. Я не дуже добре розумів, що таке нормальний режим харчування, і тому в перші місяці армії мав певні проблеми зі шлунком. Потім на однаковій щодня армійській їжі з її грубими кашами і борщами, вареною картоплею із заморожених запасів і смаженою рибою став почуватися краще (ми рахували, скільки метрів риби треба з'їсти до закінчення служби). Мабуть, оздоровленню сприяли і щоденні «прогулянки» на свіжому повітрі.

Р. Ш.: *Який тип міжлюдських стосунків домінував у цьому мікросередовищі, віддаленому від цивілізації?*

Л. Ф.: Традиційної армійської муштри, як я казав, практично не було. Навіть коли ми відповідно до статуту намагалися віддавати честь офіцерам, вони казали: «Ну що ти робиш? Ну навіщо це?». Домінувала важка робота й оці походи від літака до літака. І взимку, і влітку. Проте в Африканді не було традиційних літа чи зими. Була полярна зима, яка тривала півроку, а наступні півроку – літо. Пам'ятаю, що капітан Осташок, коли ми стояли на плацу, сказав: «Товарищи, наступают темные времена». Я розсміявся, а він запитав: «Чого ти смієшся?». Я не зізнався, чому сміюся. Про темні часи в Радянському Союзі я знав ще до служби в армії.

Отже, служили. Офіцери, як і в більшості частин радянської армії, були українці. Був дуже симпатичний замполіт – він пішов в армію за партійним призовом (було таке в ті роки). Був інженером, займався ремонтом літаків і техніки, що їх обслуговувала. Він швидко зрозумів: ми, старші за віком і більш освічені, маємо інші моделі поведінки, ніж звичайні солдати. У міру сил він намагався сприяти нормалізації атмосфери в полку. Адже перед нашою появою в Африканді були вбивства – бо неосвічені та мінімально соціалізовані хлопці, посварившись, нерідко стріляли один в одного. На жаль, були такі випадки. Коли ми прийшли – ситуація змінилася. За весь час нашої служби стрілянини і вбивств уже не було.

В. Д.: *А чи стикалися ви з таким явищем, як «дідівщина», про яке дуже часто говорять у зв'язку з радянськими армійськими реаліями? І наскільки в Африканді панувала «дружба народів»?*

Л. Ф.: У ротах були люди з різних регіонів: Росії, України, Білорусі, Таджикистану, Узбекистану, Чечні. Найважче діставалося хлопцям зі Сходу. Вони були зовсім не пристосовані до того, щоб бігати відповідно до армійських нормативів, не завжди розуміли команди російською мовою. Їм діставалося найбільше принижень від армійських «дідів» – справді сталої традиції радянської армії. Їх змушували виконувати найважчі роботи, часто просто били, знущалися. Ми якоюсь мірою їх захищали – зупиняли знущання, стримували агресію. І потім, коли ми вже від'їжджали, а вони залишалися служити, вони плакали – адже розуміли, що свавілля повернеться.

«Дідівщина» була практично в усіх структурах радянської армії. Щодо нас персонально в Африканді, то нам вдалося її уникнути. По-перше, ми були старші за інших солдат – відчувалась якась вікова відстань. Крім того, «діди» розуміли, що ми захистимо один одного. Тим більше, що в нашому призові була досить велика група хлопців з Білорусі, солідарних між собою, і нас разом було вдвічі більше за «стариків», тих, хто вже відслужив півроку чи рік, коли ми приїхали. Ними були хлопці переважно з Вологодської області. Такі вгодовані, кремезні. Вони напівжартома чіплялися до нас – «давай поборемося». Серед нас був один хлопець з Києва, який володів самбо та східними прийомами боротьби. І декілька разів вони до нього чіплялися – ну давай поборемося. А він фантастично володів прийомами, і коли відмовитися не можна було – погодився. Менше ніж за хвилину боротьби з ним супротивники вже були на землі. Вони ніяк не могли зрозуміти, що відбувається. У нього була інша швидкість рухів, він міг ходити по вертикальних стінах – те, що вміють люди, які пройшли навчання на Сході. «Діди» почали його, а заодно і нас, боятися. Борці, які перед тим всіх перемагали, сприймали його як щось містичне. І я думаю, що це теж була одна з форм нашого захисту від свавілля.

С. Б.: *А скільки ваша служба містила власне військової складової?*

Л. Ф.: Попри те, що ми ходили й охороняли – начебто охороняли – літаки, періодично відбувалися військові навчання. Ми вчилися стріляти з карабінів і я пам'ятаю, як той же капітан Остапюк мені сказав фразу, яку я добре запам'ятав: «Такой умный, а так плохо стреляешь». Ми з ним мали трохи різні критерії оцінки особистості.

Потім наприкінці моєї служби він агітував мене йти в партію та записатися на офіцерські курси. Казав: «Ну що ж ти не йдеш? Ти єврей. Хто тебе там візьме в партію в Києві, на “гражданке”? Ти офіцер – уявляєш собі, будеш офіцером!». Не хотілося мені бути офіцером, хотів залишатися рядовим, яким і лишився до кінця служби. І в партію не пішов – знав її ціну вже тоді.

Але повернувшись до історій, які ще запам'ятав з тих часів. Будить мене наш старшина і каже: «Прокидайся. Пішли знімати членів Політбюро». Я кажу: «Що ти маєш на увазі?». Він відповідає: «Завтра до нас приїжджають генерали, а в нас у ленінській кімнаті висять портрети членів Політбюро. Так я не знаю – хто з них вже вмер, кого зняли, тільки ти це знаєш». Але фраза «пішли знімати членів Політбюро», коли в мене карабін, запам'яталася дуже добре.

С. Б.: *Звідки ви знали членів Політбюро в обличчя?*

Л. Ф.: Той старшина був порядною людиною, але він не цікавився членами Політбюро. Вони не завжди отримували нові плакати. Помилка могла коштувати йому посади, адже він відповідав за те, щоб там все було правильно, але як правильно – не знав. А я мав уже вищу освіту, тож назагал був більш обізнаним. Тоді ми знали обличчя членів Політбюро, як зараз знаємо обличчя політиків.

До речі, цей старшина був людиною відповідальною і добре знав свою справу. Щотижня нас виводили до лазні, де видавали випраний одяг. Деякий час з нами разом ходили хлопці з будівельного батальйону. Вони брали нашу білизну, яку ми знімали, і вона була для них чистою. Майже як у тому знаменитому анекдоті, який я свого часу почув від Булата Окуджави: у таборі оголошують, що о 5-й годині буде заміна білизни – 5-й барак міняється білизною з 6-м. Майже так було й у нас із будівельниками.

Р. Ш.: *А як було з підйомами по тривозі й іншими елементами боєготовності?*

Л. Ф.: За час служби ми чули десятки й десятки повітряних тривог. Характерно, що жодної тривоги, про яку нас не попередили заздалегідь, не було. Усе було показухою, ознакою фальші та гнилі. Перед приїздом кожного генерала, який перевіряв боєздатність полку, нас посилали збирати для нього місцеву ягоду – лохину. І треба було зібрати чимало тієї лохини, бо генерал приїздить! У ті ж дні нам видавали нові алюмінієві ложки, а в інші дні – будні – їх не вистачало. Треба було чекати, поки хтось поїсть. Насправді, згідно з армійськими реєстрами, ми мали бути хіміками, які повинні у випадку, не дай Бог, хімічної атаки нейтралізувати її наслідки. Нічого з того ми не вміли й нічого з того нас не навчали. Хоча потім, коли ми вже виїжджали, у військових квитках нам написали спеціалізацію: хіміки-дезактиватори.

Привілеєм в нашій службі були поїздки на окремих сторожовий пост. Він знаходився за декілька кілометрів від нашої частини. Треба було охороняти склади з їжею і боєприпасами. Туди направляли трьох військових, і потім увечері начебто з перевіркою приїздили офіцери, яких ми пригощали смаженою картоплею з білими грибами. Гриби ми збирали навколо себе – окрім нас, там нікого не було. Про перевірку ми знали заздалегідь: дівчата з телефонної станції, яка була на півдорозі до нас, телефонували: «Ідуть». А крім того уже за декілька кілометрів було чути звук машини, бо тиша навколо стояла абсолютна. Склади з їжею, які ми охороняли, налічували сотні й сотні діжок квашених овочів. Проте не з кожної діжки овочі – помідори й огірки –

можна було їсти. Нормальною була одна з 3-х чи 4-х, в інших була суцільна гниль. Як і було заведено в Радянському Союзі – коли це робиться не для себе, то воно такої якості.

С. Б.: *А що скажете про місцеву екзотику – природу, краєвиди?*

Л. Ф.: Природа в тих місцях дуже красива. Я там бачив справжнє північне сьайво. Воно буває лише в найбільший мороз і дуже зрідка. Але оскільки ми ходили майже щодня охороняти літаки, то ймовірність побачити сьайво була чималою. Бачив двічі. Спочатку небо наче покривається такими світловими гілками, а потім, якщо їх багато, вони зливаються і переростають у фантастичне сьайво, що охоплює увесь небокрай. Я навіть не знаю, на що це схоже. Це просто наче веселка, яка весь час змінює свої кольори, але простору без барвистого світла не залишається. Дійство триває декілька хвилин. Тому закликати когось на цю подію практично неможливо. Якщо пощастить – ти побачиш, а як ні – то ні. Я побачив.

Біля нас було дуже гарне озеро – дуже гарне і взимку, і влітку. Потім з'ясувалося, що коли взимку кинути сірник на льодове дзеркало, то озеро починає горіти. Але це вже був не природний феномен, а людське недбальство. На дні озера проходив трубопровід, через який переправляли бензин, та труби були діряві. Аналогічну рукотворну красу я бачив у Дніпродзержинську вночі: десятки заводських труб, кожна з яких димить своїм кольором. Отрута, що потім дається взнаки жителям міста.

Р. Ш.: *Можливо, були якісь місцеві «родзинки», специфічно властиві вашому «африкандському» життю під полярним сьайвом?*

Л. Ф.: Узагалі, в Африканді було багато дивних речей. От стояли ці літаки. Деякі – із заведеними моторами, бо вони повинні були за хвилину піднятися й перейти ворожий літак. Дякувати Богові, за весь цей рік таких випадків не було. Поряд стояли й інші літаки, з другої черги. І періодично з'ясовувалося, що спирт, яким треба було омивати вікна для пілота, кудись зникав. Цей спирт бійці випивали й щоразу треба було поповнювати його запаси.

Крадіжки там були, як і всюди в Радянському Союзі, чималі. У місцевих жителів були катамарани – човни, зроблені з баків від літаків. Домовлялися з військовими, бачи списували і конструювали такі саморобні катери.

Солдатські казарми були в Африканді-1. А поруч була Африканда-2, десь кілометрів 6 від нас. Там жили офіцери. Це було містечко, побудоване у 20-ті – на початку 30-х років. Там була школа для дітей офіцерів, клуб, магазини... У нас нічого цього не було. У нас і вихідних не було – бо не було куди йти.

С. Б.: *Зрозуміло, що Африканда 2 – це вже за тих умов неабияке різноманіття. Але як ви могли туди потрапити?*

Л. Ф.: В Африканду-2 ми їздили завдяки нашому замполіту, допомагали дітям місцевої школи готувати свята: 9 травня чи роковини революції. І так чи інакше допомагали дітям. Це не було часто, але було. В Африканді-2 у будинку культури була бібліотека. Коли я туди потрапив, побачив книжки 20–30-х років. Зібрав спеціальну полицю вартісних книжок, які потім ми читали і передавали один одному. Ми – це маленька група київських інтелігентів.

Р. Ш.: *Тож книжкова тема не вичерпувалася тим, що вам надсилали з Києва?*

Л. Ф.: Не вичерпувалася. А ще в Африканді-2 був книжковий магазин, в якому, як і будь-де в Союзі, відповідно до тематичних планів можна було замовляти наукові книжки, заплановані до друку наступного року. Для цього треба було залишити в магазині листівку з назвою видавництва, позицією в тематичному плані й адресою

доставки. Коли книга надходила до магазину, можна було приходити її купувати. Так формувалися бібліотеки, зокрема й моя.

І от восени приходить час замовляти книжки, а книжковий магазин є лише в Африканді-2. Кажу своєму командирові: «Мені треба до Африканди-2, щоб замовити книжки. Як це зробити?». Він каже: «Єдиний спосіб – це оголосити повітряну тривогу». Я кажу: «Жартуєш?». «Ні», – каже. Питаю: «Можеш?» – «Можу». За декілька днів він оголосив цю тривогу. Ми вскочили в КАМАЗ, яким нас розвозили по постах, і хвилин за десять були в Африканді-2. Я заходжу в книжковий магазин із карабіном, продавчиня дивиться на мене здивовано. Кажу: «Вибачте, я хочу вам здати ці поштові картки, бо інакше не отримаю книжок у наступному році». Як результат – книжки я отримав. Така практика була в ті часи. У багатьох спогадах дисиденти розповідали, як користувалися цією можливістю, і книжки приходили навіть у зони.

С. Б.: *Можливо, були ще якісь цікаві особливості служби?*

Л. Ф.: Я розповідав, що ми охороняли літаки. Наш військовий аеродром, як і все навкруги, узимку засипало снігом. Були спеціальні машини, які полум'ям розплавляли той сніг. Та попри неабияку їх потужність певний час злітні смуги були непридатними до польотів. Не так далеко від нас був і цивільний аеродром. Якщо в нас інколи не можна було розчистити злітні смоги, то в них і поготів. У такі дні цивільні літаки здійснювали посадку на нашому аеродромі. З нами служили декілька хлопців з Ленінграду. Вони домовлялися з пілотами й літали в «самоволку» – з Кольського півострова в Ленінград. І за кілька днів тим самим шляхом поверталися на службу. За це вони потім отримували 10 діб гауптвахти. Але що таке 10 діб на гауптвахті в порівнянні з тим, що ти міг побути декілька днів у себе вдома!

Р. Ш.: *А офіційні відпустки додому практикувалися?*

Л. Ф.: Так. І під час служби мені дісталася поїздка додому. Нашим командирам конче необхідні були аркуші ватману. Почувши це, я сказав: «Нема проблем. Привезу з Києва стільки, скільки треба». Питають: «100 аркушів привезеш?» – «Привезу». Я був певен, що знайду їх у Києві. Мені виписали відрядження, з'їздив у Київ, побачив своїх і ватман привіз.

В. Д.: *А як стояла справа із контролем спецслужб і так званими «стукачами»?*

Л. Ф.: Практично в усіх радянських колективах були «стукачі», які мали доповідати в кагебешні структури, хто і як себе поводить. Існувала норма, наскільки я знаю, що одна така людина мала стежити і доповідати про 40 посадових. На якомусь етапі ми в роті почали розуміти, що хтось доносить начальству те, що воно не повинно знати. Дивним чином підозра впала на мене. Звичайно, я ніколи в таких ролях не виступав, ні на кого нічого не доносив. Проте певний збіг обставин був проти мене. Я був у розпачі, думав – що зробити? І вирішив, що я зберу всіх, хто щось вирішує, хто є лідерами колективу, і скажу: «Люди добрі, це не я. Я готовий довести це всіма доступними мені способами. Це хтось інший». Я думаю, що правильно себе повів, і мені вдалося довести свою невинуватість. З часом ми з'ясували, хто ж був «стукачем». Проте для мене це був важкий досвід. Доводити, що ти не корова, як з'ясувалося, не так і легко.

С. Б.: *З часом усе добігає кінця, у тому числі й військова служба...*

Л. Ф.: Це так, настав час, коли й ми почали рахувати дні, що залишилися до повернення додому. Від'їзд з Африканди був тільки в один спосіб. Повз неї потяг Мурманськ-Ленінград проходив раз на добу і зупинявся на хвилину. І от настав той золотий день, дійшла до нас черга і ми вже повертаємося додому. Звичайно, там ні-

якої платформи немає, ми молоді хлопці, нам заскочити в цей потяг неважко. Аж раптом бачимо – стоїть бабуся з двома великими кошиками. Ми вскакуємо у вагон, а вона – не може. Ми її підхопили і підсадили – інакше їй треба було б добу чекати наступного потягу. Потім всю дорогу вона не знала, як нам віддячити. В її кошиках була в'ялена риба, якою вона нас пригощала. Ми вперше за рік їли таку смачну солону рибу – палтус!

Р. Ш.: *Навіщо ви приділяли час вивченню польської мови?*

Л. Ф.: Як я казав, пішов до армії, коли закінчив політехнічний інститут. Я вже досить активно цікавився соціологією і знав, що польською мовою друкують чимало книжок, які можна було купити в магазині «Дружба» на Хрещатику. Вирішив, що хочу вивчити польську мову. В Радянському Союзі до певного часу соціології не було, був науковий комунізм. А в Польщі соціологія збереглася, там великими томами видавалися книжки класиків світової соціології – Талкота Парсонса, Деніела Бела та інших.

Р. Ш.: *А Лець став для вас таким собі суміщенням присмного з корисним?*

Л. Ф.: Так, я із задоволенням перекладав Станіслава Єжи Леца, якого люблю й досі. Я зараз веду перемовини, щоб видати книгу про нього в нашій серії «Постаті культури». Для мене це один з найбільших письменників двадцятого століття. Мої улюблені афоризми Леца – «Я знаю, звідки йде слава про багатства євреїв – вони за все розплачуються», «Ну добре, ти проб'єш головою стінку. А що ти будеш робити в сусідній камері?», «Люди, що випереджали свій час, чекали наступного не в найкращих умовах», «Важко розширювати горизонти? А кособочити?». У нього тисячі афоризмів.

Станіслав Єжи Лець є для мене дуже важливою фігурою, людиною культури ХХ століття, одним з тих, що багато передбачили. Він знайшов свій спосіб осмислення подій та драматизму людського існування на Землі. Коли я вже почав працювати видавцем, його тексти «ходили» в самвидаві доти, доки не настали більш ліберальні часи, і їх почали видавати. На якомусь етапі я познайомився з його сином Томашем Лецом і звернувся до нього щодо прав на видання афоризмів батька.

Р. Ш.: *І які у вас залишились враження про сина славетного батька?*

Л. Ф.: Томаш – дуже цікава постать: він архітектор, дизайнер. До речі, книга «Незачесані думки», на мою думку, класна – містить гарні ілюстрації Віктора Гукайла, переклади Андрія Павлишина. Ми вирішили зробити презентацію книги. Запросили Томаша, він приїхав. Було красиве літо, студенти-актори театру на ходулях, що працює в Могілянці, читали афоризми Леца. Красиві панянки в білих сукнях стояли на ходулях, читали тексти і перегукувалися на тлі неба. Це було фантастично! У нас збереглися фотографії з цього свята книги. Я вважаю, що це взагалі була одна з найкращих наших презентацій.

Знаючи про фахові ролі Томаша, ми попросили його представити свій дизайнерський досвід. Він – автор обкладинок для книг багатьох провідних польських письменників і громадських діячів. Томаш привіз із собою щити, що представляли близько 200 книжкових обкладинок, які він зробив. Інколи, якщо ми шукаємо рішень для наших видань, використовуємо напрацювання Томаша.

Згодом ми потоваришували з ним. Він розповів про інші свої проєкти. Один з них – архітектурний – дуже делікатне представлення історії Варшавського гетто. Це не великі монументи, а невеличкі знаки на вулицях міста: «Тут були кордони Варшавського гетто». Це знак того, де проходила межа між арійською частиною та єв-

рейською. На стовпі змонтований невеличкий бінокль, через який бачиш фотографії Варшави часів війни. Це ненав'язливо, ефектно і переконливо. Томаш приїздив до Києва, ми приймали його з дружиною, водили містом. А він приймав нас у Варшаві. Я знав, що Станіслав Єжи Лець писав свої афоризми на серветках, сидючи у кав'ярнях. Багато років після його смерті в родині знаходили ці серветки та друкували тексти. Я попросив Томаша, якщо він зможе, привезти серветки-автографи батька. Наступного разу він їх привіз. Жартуючи, зазначив, що батько писав так, що його почерк могла розібрати тільки мати. Але сказав, що привіз такі, які зможемо прочитати. Отже, наша колекція рукописів збагатилася.

Дисидентство

Перші кроки до гуманітаристики

В. Д.: *Ви відзначаєте у спогадах поступову зміну життєвих пріоритетів – від інженерної справи до соціальних наук, зацікавлення системним аналізом діяльності. Було б цікаво дізнатися детальніше про обставини, за яких з'явилося нове захоплення. Чи контактували ви з представниками «системного підходу», що в СРСР активно розвивався упродовж 60–80-х років? Йдеться про московський гурток Щедровицького, школу Уйомова в Одесі тощо.*

Л. Ф.: Я не мав стосунку ані до гуртка Щедровицького, ані до Уйомова. Працюючи в проектному бюро, я на якомусь етапі займався системним аналізом, але якщо в Щедровицького була теорія, то в нас були практичні роботи. Я та мої вчителі могли проаналізувати ефективність діяльності будь-якої організації, а потім дати рекомендації, що можна вдосконалити. Не завжди було так, що до наших рекомендацій дослухалися, навіть попри те, що вони були досить слушні. Проблема полягала в «зацементованості» радянських систем організації діяльності, де імовірність щось змінити була дуже невисокою.

Р. Ш.: *Можете навести якісь конкретні приклади?*

Л. Ф.: Наприклад: ми аналізували ефективність діяльності одного київського готелю для іноземних гостей. Виявили дуже багато проблем, які, здавалося, можна було розв'язати. Розкажу докладніше: у готелях Радянського Союзу загалом і Києва зокрема вільних місць ніколи не було. Але ми побачили за статистикою, що кожного дня в цих готелях певна кількість місць залишалася вільною. Механізм цього явища був такий: сантехнік казав, що не працює сантехніка, тому не можна поселяти, електрик – що електрика, і таке інше. Кожний мав певні прибутки з того, що поселяв «своїх» людей. Це була лінія корупції, в якій було чимало зацікавлених співробітників.

У досліджений нами готель поселяли іноземних туристів. На 10 ранку приїздило 40 автобусів, бо мали розвозити 40 груп усім містом. Узимку 40 автобусів Ікарус створювали таке задимлення, що було важко дихати! Не кажучи вже про те, що одночасно з'їхати ліфтами туристам було теж неможливо і середній час стояння перед ліфтами сягав 30-40 хвилин. Такого божевілля там було багато. Ми бачили прості кроки для розв'язання проблем – наприклад, змінити графіки прибуття автобусів тощо. Але все це було неможливо, бо фірма, яка надавала автобуси, була одна, і в ній були свої внутрішні проблеми. Це була ланцюгова реакція того, що називалося «радянською владою». Завжди всього не вистачало, завжди був дефіцит геть усього. На сьогодні є наукові праці, які показали системність цих вад економічного устрою. Але для мене цей

аналіз діяльності готелю був важливим досвідом. Я навчився багатьом корисним речам, що допомогли мені організувати роботу в тій сфері, якою я зараз опікуюся.

Хотів би ще дещо додати. Ми говорили про технікум та інститут. Я тоді працював, у мене були практики від технікуму на двох заводах. Одним був невеличкий фурнітурний завод на розі Червоноармійської і Тверської. Там я навчався азам робітничої професії, отримав свої перші розряди, міг працювати фрезерувальником, токарем. Це був завод, де виготовляли фурнітуру (на гудзики, пряжки тощо) та цвяхи. Там був великий цех, де ці цвяхи з дроту формували автомати. У ньому працювали тільки глухонімі, бо люди зі слухом не могли витримати це. Мене послали з технікуму зовсім зеленого, я ще нічого не тямив. У таких випадках зазвичай знушаються з молоді. Один з моїх «великих» учителів, а вони там всі були трохи дивні, каже мені: «Я тобі коробочку приніс, піди принеси мені менструацію, бо мені треба пом'якшити роботу на токарному верстаті». Я звичайно не знав, що це таке, і пішов по колу [*посміхається*]. Такі, знаєте, жарти того часу.

Друга частина цієї практики була на заводі «Комуніст». Ми прийшли туди цілою групою, щоб навчитися працювати. Спочатку керівники думали, що ми є дармовою робочою силою, і нам давали певні доручення. Потім їм сказали, що нам треба платити за роботу. Від нас почали відмовлятися. Нам не було чого робити, тому ми почали виготовляти щось для себе – штанги, наприклад. Там верстати хороші, металу було, скільки душа забажає. Але ці штанги та диски для них треба було винести з режимного заводу. Ми їх перекидали через паркан: хтось раніше виходив і дивився, щоб там не йшли люди.

Це була звичайна практика тих часів – красти державне. Коли я був малий (перші класи школи), батьки завжди казали, що не можна йти біля парканів кондитерської фабрики Карла Маркса о шостій годині вечора. Звідти наприкінці робочого дня перекидали мішки з шоколадом – був шанс потрапити під ці мішки [*посміхається*]. Потім люди, які крали цей шоколад, розносили товар по будинках навкруги, продаючи його набагато дешевше, ніж у магазинах.

Опозиційність владі

В. Д.: *З ваших спогадів стає більш-менш зрозумілою ваша стихійна опозиційність радянській владі: утиски на національному ґрунті, яких ви зазнали особисто, контраст між офіційним брехливим дискурсом і убогою реальністю, знайомство з опозиціонерами. Але це усе ж не пояснює до кінця ваших дисидентських орієнтирів. Багато хто був незадоволений життям, але ж не всі вони були дисидентами чи навіть дотичними до цього кола; наприклад, ми не думаємо, що всі прагнули аналізувати пропозиції радянських людей до проекту Конституції 1977 року. Як би ви пояснили свою зацікавленість цією проблематикою?*

Л. Ф.: Інтуїтивне несприйняття, несумісність зі здоровим глуздом будь-якої людини того, що відбувалося в Союзі, були майже очевидними. Треба було зовсім не думати, щоб не розуміти, що коїлося насправді. Усе ж такі просочувалась альтернативна інформація й ми розуміли, що за кордоном люди живуть набагато краще, що ідеологічні штампи влади дуже опосередковано пов'язані з тим, що відбувається, що офіційні концепції історії є наскрізь брехливими. Порівнюючи партійні документи різних періодів, було видно, що кожного разу з'являлась нова версія. Так формувалися ідеологеми про велику роль Леніна, про «Велику Октябрську революцію»,

про інші події новітньої історії. Але ж не було Великої революції, а був державний переворот у Петербурзі, а громадянська війна була радше окупацією України російськими військами тощо.

Але альтернативне радянському бачення приходило поступово, формуючись у середовищі інтелігенції, освічених людей. Найчастіше це стосувалося історії, правду про яку влада намагалася ретельно ховати. Для мене важливим досвідом була активність у клубі Петра Запорожця³. Ми всі були молодими й нам кортіло обговорювати проблеми людської активності, міжнаціональних взаємин, історії культури. Була очевидна неадекватність офіційних версій як історії, так і характеристик тогочасної політичної організації в країні. Я вже казав, що в мене практично не було вчителів, які могли мене скерувати, тому я читав десятки, сотні книжок, намагаючись розібратися і з історією, і з часом, в якому жив. З цього розмаїття думок та концепцій впливали ідеї, які для мене поставали дедалі очевиднішими, близькими до тих, що ми ними оперуємо сьогодні. Утім, залишалася досить велика відстань, яку треба було пройти, бо радянська брехня та її ідеологеми глибоко проникли в наші знання й у мову: десятиліття йдуть на те, щоб говорити не «Великая Отечественная война», а Друга світова війна, щоб говорити про злочини більшовизму тощо.

Р. Ш.: *Якщо не було вчителів, як ви формували своє коло читання?*

Л. Ф.: Я намагався цікавитися соціологією, читав більш-менш адекватні історичні книжки, що не були вилучені з бібліотек, та ті, що потрапляли до мене напіввипадково. Із дисидентською літературою я познайомився вже на наступних етапах. Оскільки я був поза осередками філософської чи історичної освіти, то доводилося самостійно шукати шляхи пізнання. От було питання про аналіз обговорення Конституції 1977 року... У книжці Торнтон Вайлдера «Міст короля Людовика Святого» розгорталася така історія: міст, по якому йшло п'ятеро людей, впав і всі п'ятеро загинули. Згодом один чернець вирішив з'ясувати, чому Бог знищив саме цих людей, а не інших. Сюжет розвивається доволі цікаво і врешті-решт доходить до того, що цей священник нічого зрозуміти не може.

У мене було таке враження: от є всенародне обговорення Конституції, на яке нібито виносяться основні проблеми життя суспільства. Отже, є унікальний шанс осмислити правосвідомість радянських людей: що вони думають про країну, право, права людини тощо. І я опрацював близько десяти тисяч пропозицій співвітчизників про зміни до Основного закону. Газети здебільшого друкували такі банальності, як от «діти повинні поважати батьків» чи «люди старшого віку повинні мати право на забезпечену старість» тощо. І це вважалося «обговоренням».

³ У книжці «Про різне і трохи про себе» Леонід Фінберг згадує: «Ми з друзями на чолі з Юрієм Смірним організували свій творчий клуб імені Петра Запорожця, одного із соратників Леніна. Тільки за такої умови нам дозволили відкриття й подальше функціонування цього клубу. У клубі проходили дискусії, зустрічі, літературні читання. Наприклад, на одну із таких дискусій ми запросили Бориса Антоненка-Давидовича, який обґрунтовано доводив необхідність повернення в українську мову літери “r”. Тоді мені ще було незрозуміло, що це за проблема, і тільки згодом я осягнув її масштаби. Іще ми організували вечір української та єврейської поезії, присвячений Другій світовій війні. Але це були поодинокі акції – майже все забороняли. Щоразу після проведення таких акцій нас виганяли з клубів, бібліотек. Нас “виховували” комуністичні та комсомольські діячі, співробітники КГБ. Словом, боротьба за кожен такий вечір здебільшого закінчувалась не на нашу користь. Але ми шукали інші приміщення. Одного разу нам дозволили збиратися в підвалі недіючої церкви на Подолі за умови, що ми все там розчистимо і приберемо. Після закінчення робіт нас звідти вигнали» [Фінберг 2018: 15-16].

Але ж Конституція – це ще й про політичні, економічні права. Деякі пропозиції могли слугувати певним поштовхом для розвитку країни, суспільства. Було цікаво дослідити, що ж пропонують, оскільки це окреслювало великий спектр тих процесів, які відбувалися в суспільстві. Не можу не пригадати в цьому контексті слова Юлія Шрейдера: «Відсутність у суспільстві моральних орієнтирів перешкоджає правосвідомості. У нашому суспільстві тривалий час класові, партійні та державні інтереси ставилися над вимогою дотримання законів, а самі закони деформувалися в щось, що не має жодного стосунку до законності. Поза моральною орієнтацією на загальнолюдські цінності неможливе справедливе (законне) формування законів. Закони, які карають дітей з 12-річного віку за збирання колосків з колгоспного поля, що дозволяють судилища або допускають надто широке тлумачення (як горезвісна “дискредитація” влади або “підрив” ладу, які можуть бути виявлені в будь-якій критиці того, що відбувається), не тільки не сприяють законності та правосвідомості, але й руйнують останні» [Шрейдер 1990: 45-46].

В. Д.: *Ви самостійно опрацювали 10 тисяч пропозицій чи вам хтось допомагав?*

Л. Ф.: Самостійно. Я рік працював над цим і мав справу не з розгорнутими концепціями, а з коротенькими пропозиціями. Мене особливо цікавило, що друкують професійні юридичні журнали. Їхні публікації радикально відрізнялися від текстів у газетах. Газети частіше друкували банальності, а от професійні юристи дуже обережно пропонували вдосконалення законодавства, що могло би посприяти більшій толерантності до інакодумців, свободі преси, роздержавленню економіки тощо. Це була ціла низка думок не тільки щодо політичних відносин, а ще й тих, що, наприклад, стосувалися меншої централізованості економіки та політики. Такі пропозиції були від професіоналів. «Прості» радянські громадяни писали майже всі одне й те саме. Можна скласти список з тридцяти-сорока ідентичних пропозицій, що переходили з газети до газети, з дня на день. Особливі ролі були в людей, вигодованих владою: в офіційних письменників чи робітників-героїв соціалістичної праці. Вони пропонували лояльні до системи формулювання, що, звичайно, не мали жодного стосунку до права. Наприклад, закликали до збільшення ролі Компартії.

Р. Ш.: *Чи помітили ви якусь різницю в стилістиці й темах, висвітлюваних загальносоюзними виданнями й виданнями з УРСР?*

Л. Ф.: Республіканські (українські) газети друкували обережні пропозиції, центральні (московські) дозволяли собі більше. Найцікавіше було у правових журналах. І, знову ж таки, та сама ієрархія: загальнорадянський журнал «Советское государство и право» був найсміливішим.

В. Д.: *І чим закінчилося це «обговорення», яке було, судячи з усього, переважно бутафорським?*

Л. Ф.: Мене цікавило, як комісія, що повинна була узагальнити результати всенародного голосування, буде враховувати пропозиції. Я побачив, що всі більш-менш цікаві думки, які могли сприяти розвитку демократії в країні, були відкинуті. Включили до остаточного тексту суцільні банальності, аби сказати: «Партія почула народ». Під час обговорення були окремі параграфи Конституції, про які не було жодної публікації. Так не могло бути, їх просто не друкували.

Коли я все це узагальнив, написавши про ролі людей та різних ЗМІ, стало очевидно, що все обговорення є суцільною імітацією. Здається, я так і назвав саму публікацію: «Імітація, або як ми в 1977 році обговорювали проект Конституції СРСР». Було зрозуміло: якщо оприлюднити цей текст, мене посадять. Тому я показав свою

роботу найближчим друзям, які досить високо її оцінили. Далі поклав текст «у стіл» і видрукував уже тоді, коли настали нові, більш ліберальні часи. Юрій Прилюк, головний редактор «Філософської і соціологічної думки», знаючи про мої напрацювання, запропонував їх оприлюднити. Я погодився, і в його часописі вийшов скорочений варіант дослідження⁴.

Р. Ш.: Ви доволі скромно оцінюєте свою опозиційність, навіть говорите про певне відчуття відповідальності за те, що «не були поруч з дисидентами». На вашу думку, наскільки були серед радянських людей поширені настрої, подібні до ваших: чи була це неафішована опозиційність? Хтось читав самвидав, хтось відвідував підпільні секції карате, просто слухав «голоси», нелегально «шабашив» чи «фарцував»... Чи не означало це, на вашу думку, що країна неявно, поступово, але неухильно віддалялася від встановленого в ній політичного режиму?

Л. Ф.: Так воно й було. Ідеться про певні етапи розвитку країни. Був тоталітарний сталінський етап, коли людей вбивали навіть до того часу, як вони починали щось розуміти – щоб боялися; коли скошували покоління за поколінням, спільноту за спільнотою. Тому тоді була обмежена кількість людей, здатних щось осмислити. З настанням хрущовської Відлиги кількість тих, хто починав розуміти, що відбувається в країні, неспинно зростала. Поступово з'являлися нові й нові факти, що доводили злочинність режиму, розповідали про страхіття історії країни. Уже в 70–80-ті кількість адептів комунізму значно поменшала. Так чи інакше, сумніви й розуміння всіх трагедій, що випали на долю радянських людей, ставали дедалі зрозумілішими для тих, хто був здатний думати. Були й ті, хто не хотів чи не міг про це думати: часто людям треба було виживати в непростих економічних умовах чи вони просто не мали відповідної освіти, знань тощо. Проте швидко розповсюджувалося стихійне несприйняття влади та її ідеології в дедалі ширших спільнотах.

Р. Ш.: Утім, репресії ще залишалися?

Л. Ф.: Жорсткі репресії стосувалися відносно невеликої частини людей: тих, які протистояли владі відкрито – дисидентів. Стосовно інших існував м'який тиск. Влада змушувала «не висовуватися», тримати при собі свої погляди. Наприклад, учителі розуміли, що коли вони будуть відхилятися від формальних та неформальних обмежень, то на них донесуть і не дадуть працювати. У ЗМІ були цензори, які ретельно контролювали весь контент. Якщо автор писав щось не те, то його через деякий час звільняли з роботи, забороняли публікуватися, але не обов'язково саджали. Саджали насправді з політичних мотивів не так багато людей: на всю УРСР це, мабуть, декілька сотень.

Опозиційних настроїв в Україні було більше, ніж у Росії чи Білорусі. По-перше, це було пов'язано з тим, що частину територій країни приєднали до СРСР лише 1939 року. Люди на цих землях мали досвід життя в значно демократичніших суспільствах. По-друге, свідомо чи підсвідомо, це була боротьба за українську незалежність, що поставала для багатьох цінністю. Радянська влада намагалась робити все, щоб знівелювати національні особливості. Це відбувалося на всіх рівнях, включно з інтенсивною русифікацією, репресіями проти свідомих діячів української, єврейської, кримськотатарської культур тощо. Влучною є фраза Романа Зварича: «Обидва народи, особливо їхні національні рухи, свою внутрішню силу щораз здобували із пережитих страждань, завданих масовим геноцидом: для євреїв це було масове нищення

⁴ Див.: [Фінберг 1989].

їхньої нації за часів Другої світової війни, Голокост; для українців – Голодомор, штучно створений у 1932–1933 роках. Ці події обпалили історичну пам'ять єврейських і українських націоналістів, і біль був аж такий пекучий, що лишив довічний рубець на ментальності обох народів, і дійшли вони висновку, що лише власна незалежна держава унеможливить повторення таких катастроф у майбутньому» [Зварич 1994: 131].

Протистояння «органам»

Р. Ш.: У своїй книжці ви згадуєте феномен «спалених книжок»: коли було зрозуміло, що скоро прийдуть з обшуком, то люди намагалися в різний спосіб знищити «крамольну» літературу. Яке покарання передбачалося за наявність таких книжок?

Л. Ф.: Тодішня політична система була неправовою: вона була вибудована так, щоб можна було посадити за ґрати будь-кого й на будь-який термін. Ми нещодавно видали книгу Тамари Вронської «Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944–1953 років, режимне повсякдення, повернення»⁵. Авторка розповідає, як на якихось етапах формувалися псевдоправові інструкції для організації репресій, а на наступних етапах і цього не було – представники влади на свій розсуд призначали строк чи переселяли репресованих з місць проживання, як правило, до Сибіру.

За певні книжки, як-от «Архіпелаг ГУЛАГ» Солженіцина, гарантовано давали строк. То була складна ієрархічна система. Спостереження було практично за всіма. Ми маємо зараз матеріали про те, як стежили за єврейськими письменниками ще в 20–30-ті роки. Знаю, що так стежили й за українськими письменниками. Причому – на різних рівнях. Наприклад, дружина Довженка співпрацювала з КДБ, а один із єврейських письменників (можливо, і не один) регулярно доносив на своїх товаришів. У системі, як я вже говорив, на кожен групу людей був «стукач». Багато що залежало від того, наскільки цей «стукач» був добросовісним, а не «формальним». Часто в «стукачі» вербували людей, які на чомусь «проколотись»: хтось фарцував, хтось написав щось антирадянське. Йому давали вибір: співпрацювати чи йти за ґрати. Коли мене допитували, то також пропонували співпрацю. Співпрацю з КДБ пропонували майже всім, кого допитували. Мені розповідали дисиденти, які відсиділи 12 років, що при звільненні їм теж пропонували долучатися до «стукачів». Був певний маркер: якщо людина казала після допитів, що їй не пропонували співпрацю, то, скоріше за все, погодилася на пропозицію.

В. Д.: А як ви відмовились?

Л. Ф.: Сказав, що мені не близькі такі ролі. Але вони спокушали: «Якщо ви будете з нами співпрацювати, ми гарантуємо вам професійне зростання та допоможемо вступити до аспірантури». Вони пропонували широкий діапазон можливостей. Багатьох людей вони так «просували». Розповім про одного з них. Він був талановитим, але його постійно переслідували невдачі. Проте кожного разу він опинявся на керівній посаді в черговій організації. Своїх людей вони ставили та підтримували, де тільки можна було. Це була держава в державі. У Росії на якомусь етапі КДБ переміг всі інші еліти, групи впливу. Що з цього вийшло – маємо можливість, на жаль, зараз відчутти «на власній шкурі».

⁵ Див.: [Вронська 2022].

Р. Ш.: *Як часто вам доводилося «спілкуватися» з тебістами?*

Л. Ф.: Мене ґрунтовно допитували три рази. Відбувалося це в доволі специфічних місцях: у відділі кадрів заводу та в готелі «Україна», де вони мали своє приміщення. Один допит тривав три години, а інший – вісім. На другому допитувало двоє: один був досвідчений працівник органів (років 65–70), а інший походив з комсомольських активістів. Мені було досить складно віднайти алгоритм поведінки, оскільки я не мав досвіду та не належав до дисидентських кіл, де поширювалися інструкції поводження у відповідних ситуаціях. Тому я не виключаю, що міг сказати щось не те. Я ні на кого не доносив, але міг сказати щось через необережність, особливо враховуючи їхні прийоми допитів.

Це припадало на час моєї активності в клубі імені Петра Запорозжця. Усе зводилося до того, щоб я відійшов від клубу, припинив там свою активність. Мене ні в чому конкретному не звинуватили. Єдине, що я зробив суто антирадянське в ті роки – дослідження обговорення Конституції, про яке вони не знали. Декілька років тому я ініціював підготовку та друк книги «Дисиденти. Антологія текстів»⁶. Мотиви були такі, щоб представити історію та наративи дисидентів для молодших поколінь. Вони вже не будуть читати десятки чи сотні книжок з цієї теми. Вони живуть проблемами свого часу. Коли ми почали працювати над створенням книги з Олексієм Сінченком і Дмитром Стусом, я побачив, що перші етапи майже всіх дисидентів були зовсім не антирадянськими. Це була здебільшого поезія свободи, але вже це дратувало владу. Згодом люди намагалися збиратись, шукати та популяризувати свої політичні концепції, адекватні версії історії. Тоді їх почали заарештовувати та влаштовувати показові процеси, щоб залякати інших. Були й національні особливості репресій. За однакові правопорушення в Москві давали п'ять років, а в Україні – сім плюс ще п'ять років обмеження в правах. Вони боялися незалежності України та української інтелігенції. Є такий вираз Назима Хікмета: «Коли в Москві стрижуть нігті, то в Києві ріжуть пальці». Йосиф Зісельс пояснював свої відносно «малі» строки (3, потім – ще 3 роки) тим, що влада українців боялася більше, ніж євреїв.

Р. Ш.: *Ви відчували, що в середовищах на зразок клубу імені Петра Запорозжця були «стукачі»? Як їх можна було визначити?*

Л. Ф.: Я це зрозумів пізніше, з часом. Тоді я цього не відчував, хоча розумів, що воно так має бути. Ми були більш-менш обережними, щирими були тільки з найближчими друзями. Щодо конкретних «стукачів» – то це з'ясувалося вже ретроспективно. Характерно, що вони були найбільш радикальними посеред нас. Вони намагалися спровокувати такі дії, за які можна було звинуватити політично. Ми як клуб були білими воронами в ті часи. Партійні та комсомольські структури витрачали чимало часу, щоб нас нейтралізувати: направляли до нас пропагандистів, учителів, які мали проводити загальні чи персональні бесіди. На якомусь етапі навіть привезли теоретика національного питання з Москви, який читав нам лекцію про національні проблеми та розповідав, що в Радянському Союзі все правильно відбувається. Тиск на нас був потужним. Це я відчув, коли під час відрядження до Москви чоловік моєї доброї знайомої рекомендував мені піти з клубу, бо ця діяльність є небезпечною. Контроль незалежних ініціатив був масштабним – влада боялася противу.

⁶ Див. [Сінченко et al. 2018].

Коло читання

В. Д.: *Ви пишете, що в 70-ті почали вчити українську мову. Отже, у школі ви її не вивчали?*

Л. Ф.: У школі вивчення мови було формальним: я міг відповідати на уроках українською, але це не було знанням мови. Таке собі автоматичне мавпування, що через голову не проходило. А вже в клубі імені Петра Запорожця розповідали про цінності української культури, якої я не знав: про традиційний одяг, ритуали, високу поезію тощо. Цього нас у школі не навчали, тому і з'явилося бажання це пізнати. Те саме стосувалося єврейської культури: був абсолютний нуль знання. Спочатку ми почали шукати інформацію про Голокост (про Бабин Яр), потім переходили до наступних етапів – давньої історії, цінностей юдаїзму тощо.

В. А.: *Можете розповісти, що ви в цілому читали тоді?*

Л. Ф.: Я намагався наздогнати те, що не прочитав, коли був молодшим. Здебільшого це була російська та світова класика: Чехов, Грін, Цвейг, Фейхтвангер... Згодом почали друкувати Платонова, Мандельштама, Шаламова – читав дуже багато. У 80-тих я слідував за «Всесвітом», що був надзвичайно цікавим у ті роки. Там публікувалися твори раніше не відомих нам західних прозаїків. «Всесвіт» розбудовували потужні редактори – Дмитро Павличко, Микола Рябчук, Вадим Скуратівський. У Вадима була дуже цікава культурологічна рубрика. Я би дуже радив прочитати статті Арона Гуревича, Леоніда Баткіна, Єлазара Мелетинського про Середньовіччя, Ренесанс, Бароко, міф. Вони є дуже глибокими. Це був той момент, коли дослідники починали розуміти, що, наприклад, образ Середньовіччя, сформований в попередні епохи, був неадекватним, бо раніше не розуміли, що кожний історичний етап треба досліджувати в контексті цінностей того часу. У тому ж Середньовіччі серед чоловіків більше цінувалися друзі, особливо бойові побратими, не було цінності дружини, як це сформувалося в новітній історії. Тоді ж у мистецьких творах цінувалася не оригінальність, а естетичне повторення зразків попередників. Цим, до речі, відрізняється українська ікона від російської: українська є народною з імпровізаціями, а російська – більш канонічною.

У мене є бажання передрукувати ці статті як збірку, бо вони зовсім не застаріли. Важливим для мене також був ліберальний журнал «Новый мир» (за редакторства Олександра Твардовського), але я ознайомився з ним пізніше. З часом я зрозумів, наскільки він був значущим для демократизації культури. Я прочитав практично всі літературознавчі, публіцистичні, критичні статті та більшість художніх творів, що друкувалися, есеїстики тих часів. Це була для мене дуже важлива школа. За кордоном видавався українській журнал «Сучасність», який відіграв важливу роль у вітчизняній культурі, проте я читав його вже на початку 2000-х. Читав Григора Тютюнника, Євгена Гуцала, Анатолія Дімарова, українських поетів – Василя Симоненка, Івана Драча, Ліну Костенко, Леоніда Кисельова.

Р. Ш.: *Цікаво, а чи були в той час на слуху імена радянських філософів, як-от Зінов'єв, Мамардашвілі чи Щедровицький?*

Л. Ф.: На якомусь етапі я ознайомився з їхніми текстами, а також з публікаціями Генріха Батіщева, Павла Копніна, деяких інших. Я читав їхні тексти, але не можу сказати, що я їх глибоко розумів. Зокрема, Щедровицького, про якого ви запитували. Уже тоді, коли я організовував експертні опитування для «Філософської та соціологічної думки», дехто з них відповідав на мої анкети.

В. Д.: *А коли ви почали читати самвидав?*

Л. Ф.: У нас практично не було самвидаву: це були малодоступні книжки, що в когось зберігалися, чи тексти, що випадково крізь ґрати цензури потрапляли в радянські видання. Наприклад, у зібрання творів Франка не було включено його антикомуністичні тексти. Але ж надрукували текст «Дещо про самого себе», що мене абсолютно вразив. Франко писав: «Не люблю русинів. Так мало серед них знайшов я справжніх характерів, а так багато дріб'язковості, вузького еґоїзму, двоєдушності й пихи, що справді не знаю, за що я мав би їх любити. [...] Зрозуміло, знаю між русинами декілька винятків, декілька осіб чистих і гідних усякої пошани (говорю про інтелекцію, не про селян), але ці винятки, на жаль, тільки стверджують загальний висновок». І трохи далі: «Бачу руський народ, який, хоч гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, який хоч і сьогодні бідний, недолугий і безпорадний, а все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жаждоу світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для цього народу, і ніяка праця не піде на марне» [Франко 1979: 30-31]. Тоді такі думки були абсолютно незвичні. Ми обмінювалися книгами, підказували одне одному цікаві публікації, обговорювали їх.

Р. Ш.: *Принагідно хотіли б поговорити з вами щодо першого знайомства з філософією. Згадуючи про філософські твори з «обмеженим доступом», ви часто-густо маєте на увазі соціальну чи політичну філософію ХХ століття: Мангайм, Вебер тощо. Цікаво, чи вдавалося діставати класику і якщо так, то в якій спосіб?*

Л. Ф.: Можна було. Існували досить доступні російськомовні видання Гегеля і Канта, я в міру сил намагався їх читати. Деякі були видані на початку ХХ століття, а згодом, після Відлиги, почали друкувати книги «Філософського насліддя». Була відносно популярною і дореволюційна історико-філософська серія, в книжках якої автори докладно переказували зміст головних ідей провідних філософів. Такі книжки були для мене більш доступними, бо я не мав систематичної освіти, щоб розуміти філософію за оригінальними текстами. Винятком були «Лекції з історії філософії» Гегеля. Мене вразило, наскільки переконливо він показав, як філософи розвивали науку, засвоюючи та розвиваючи тексти попередників. У радянських книгах більше розповідали, як науковці заперечували одне одного.

В. Д.: *Ви пишете, що впродовж 70–80-х років ледь не щодня після роботи й на вихідних відвідували бібліотеку імені Вернадського. Скільки годин на день ви проводили в бібліотеці?*

Л. Ф.: Відвідував обидві будівлі бібліотеки Вернадського (колись ЦНБ), на Володимирській, а потім (від 1989 року) вже в новому корпусі біля автовокзалу. Я працював і в бібліотеці Вернадського, і в бібліотеці імені КПРС (тоді вона так називалася). Сидів там, скільки витримував.

В. Д.: *Що ви там читали?*

Л. Ф.: У мене не було тоді своєї бібліотеки, тому багато книжок я читав там. Я читав книжки з історії марксизму та класиків, які були певною мірою опозиційними до Росії, до радянської влади. Читав Писарева, Чаадаєва, Плеханова. Здебільшого класику кінця ХІХ – початку ХХ століття: Івана Франка, Лесю Українку. Не було такого вибору, що ми маємо зараз: творів багатьох постатей української культури у відкритому доступі тоді взагалі не існувало. Їх відкривали пізніше: Євгена Плужника, Хвильового, Куліша, раннього Тичину. Читав російських письменників Валентина Распутіна, Юрія Трифонова, українських – Григора Тютюнника, Євгена Гуцала, поетів, публіцистів тощо.

В. Д.: *А яким був доступ до бібліотек? Ви туди легко потрапляли?*

Л. Ф.: Не було проблем. Були «спецхрани», до яких я не мав доступу, а те, що було для загалу, надавали для читання без обмежень. У бібліотеках були досвідчені працівники й часто, знаючи, які книги цікавили читачів, рекомендували до прочитання знакові видання. Згадую, як мені порекомендували книгу Вілена Горського «Соціальне середовище та історико-філософський процес»⁷, що містила багато крамольних думок, незрозуміло як пропущених цензурою.

В. Д.: *Чи знаєте ви історії, щоб деякі книжки вилучали з українських бібліотек та вивозили до Москви?*

Л. Ф.: Я з цим не стикався. Пам'ятаю, що вперше потрапив до Польщі у 1989 році, бо перед тим мене не випускали з країни. Я віз звідти Біблію і не був певен, що її в мене не заберуть. Мене, звісно, не посадили б, але вилучити – запросто. Усі видання, що були поза рамками комуністичної ідеології, вважалися «токсичними». Зрозуміло, що книжки вилучали з бібліотек масово. Якось на Петрівці в букіністичному магазині я знайшов книжки й журнали 20–30-х років у жахливому стані, які, мабуть, списували з бібліотеки Вернадського. Серед них – журнал «Кооператор». Там одна сторінка – нові книжки, а п'ять – назви тих, які мали бути вилучені з бібліотек. Такі рекомендації видавалися тоді щоквартально й розсилалися всім бібліотекам. Чистка йшла до останнього видання репресованого автора. Наприклад, засудили людину, яка писала про вирощування пшениці. І всі її книжки та журнальні публікації вилучалися.

В. Д.: *Вилучалися і знищувалися, чи вивозилися?*

Л. Ф.: Їх повинні були знищувати в бібліотеках і складати відповідні акти. Жахливість таких історій годі й уявити. Я знаю, що коли заарештовували одного композитора, його студентів змушували спалювати ноти у нього на очах. Механізм знищення книжок з бібліотек був налагоджений професійно: на якомусь етапі кількість того, що знищувалося, була набагато більшою за те, що видавалося. Може, хтось і ховав заборонене, але ж люди боялися, бо за це можна було поплатитися.

Важливі знайомства

В. Д.: *Скажіть, будь ласка, ваші знайомства з дисидентськими колами започаткувалися в 70-ті роки?*

Л. Ф.: Я познайомився з дисидентами, коли вони почали виходити з таборів у 80-х. Я знав середовища, в яких потенційно були дисиденти. Я товаришував з Ганною Заваровою, мистецтвознавчиною, однією з провідних професорів Художнього інституту. Вона читала чудові лекції та писала дуже добрі тексти. Отримала освіту в Москві, де інтелектуальні середовища були найпотужнішими в Союзі. Вона була пов'язана з дисидентськими колами. Періодично до неї навідувалися з обшуками. Після них вона запрошувала мене до себе разом навести лад. Під час обшуків кадебісти перегортали все, проглядали кожну книжку. Саме тоді згоріла дуже вартісна книга. До Ганни приїздила Надія Мандельштам, вдова Осипа Мандельштама. Вона подарувала свої «Воспоминания»⁸, видані за кордоном, з авторськими помітками та коментарями. Аня боялася, що знайдуть цю «антисоветчину», і віддала книгу на зберігання своєму родичу. Той, дізнавшись про обшук у неї, спалив книгу. Палив

⁷ Див.: [Горський 1969].

⁸ Див.: [Мандельштам 1970].

книжки і я, але вони не були такими цінними. Наприклад, ксерокопії творів братів Стругацьких. Проте й ці тексти вважалися крамолою, тому за них цілком могли звинуватити. Страх був, сісти за ґрати не хотілося.

Р. Ш.: *А як ви розуміли, що от-от відбудуться обшуки?*

Л. Ф.: Знаєте, це радше не розуміння, а передчуття. Була ймовірність, що відбудуться обшуки. Тоді людина, яка була «під ковпаком», намагалася сховати те, що можна було сховати. Проте справжні докази часто були непотрібними. Коли арештовували єврейських письменників у 50-ті, свідченнями їхнього «буржуазного націоналізму» слугували книжки на їдиші. Для українців не обов'язково було зберігати дисидентські вірші Стуса: досить було мати вдома книжку Грушевського чи Хвильового.

В. Д.: *Розкажіть, будь ласка, про знайомство та спілкування з родиною Петровських. Про спілкування з ними, про те, наскільки емоційно й ментально близькими були люди, що в них збиралися? Які саме розмови, наприклад, між Петровським і Скуратівським, вас вражали, і чим саме?*

Л. Ф.: Мирон Петровський був блискучим філологом і літературознавцем найвищого гатунку. Таких людей в радянській культурі було зовсім небагато. Суспільні проблеми тоді обговорювали на підставі літературних текстів. Соціології як науки тоді в нас практично не існувало, не було ані соціологічних досліджень, ані потужної есеїстики, якими ми їх знаємо сьогодні. Мирон і Вадим Скуратівський обговорювали книги Олексія Толстого, Чуковського, Маяковського, Блока. У Петровського була знаменита праця про Буратіно, в якій з'ясовані ним відмінності між Піннокіо і Буратіно прив'язувалися до того, що відбувалося в письменницькому середовищі та в суспільстві тих років, коли були написані «Пригоди Буратіно». Це абсолютно доказово і блискуче! Вони могли годинами обговорювати певні образи у творах Чехова чи Маяковського, дошукуючись тих соціальних та естетичних колізій, що впливали на створення текстів. Я не завжди все розумів у тих діалогах, бо не знав ці тексти настільки добре, як вони. Проте це була для мене школа обговорення соціальних і культурних подій, відображених у художніх творах.

В. А.: *Як часто ви їх відвідували? Який вплив вони справили на вас?*

Л. Ф.: Дім Петровських значною мірою вплинув на моє формування. На якомусь етапі був і якийсь мій вплив на них, але це згодом. У Петровських я вперше доторкнувся до великої гуманітарної культури. Ми зустрічалися, як правило, кілька разів на місяць. Так тривало понад сорок років. Маю всі книжки Мирона з дуже індивідуальними дарчими написами, знаю всі його ґрунтовні концепти, надруковані та ненадруковані. Їх зазвичай обговорювали перед тим чи після того, як вони друкувалися. Я не був повноцінним учасником діалогів. Проте був уважним слухачем. Зараз, коли Мирон пішов з життя, його син разом з друзями задумали видати низку його текстів та книги про нього⁹. Тексти Петровського здебільшого стосуються російської культури, бо на якомусь етапі його викинули з української культури та не давали можливості друкуватися впродовж десятиліть. Він змушений був виїхати з Києва, жив у Підмосков'ї, був секретарем у Корнія Чуковського та знав багатьох письменників того часу, про яких написав у своїх спогадах. Зокрема, і про Аркадія Белінкова, чия книжка про Юрія Тинянова¹⁰, яку мені Мирон дав прочитати, була для мене дуже важливою в осмисленні того, чим є Радянський Союз та радянська система.

⁹ Див. [Веретеннікова et al. 2023].

¹⁰ Див.: [Белінков 1965].

Р. Ш.: *Розкажіть, будь ласка, докладніше про знайомство з Вікторією Чаліковою – де і як це сталося? Реферативні огляди, про які ви пишете, стосувалися і деяких філософів (ви кажете, що привозили до Києва «стоси книжок»), правильно?*

Л. Ф.: Боюся, що я не згадаю, як ми познайомилися. Мені здається, що мене на неї так чи інакше вивів Мирон Петровський. Але ж я частіше їздив до Москви, тому спілкувався з нею частіше, ніж Мирон (він тоді вже не так часто їздив). Я бував у цьому мегаполісі з певною періодичністю, у мене були там родичі, в яких я зупинявся, була родина Юлія Шрейдера, соціолог Володимир Шапіро, системний аналітик Володимир Черняк. На якомусь етапі я їздив туди читати самвидав, бо там його було набагато більше. Я привозив з Москви чимало книжок – і звичайних, і з букіністичних магазинів, бо там їх було чимало. З Вікторією я потоваришував. Вона була з кола академіка Сахарова. В Інституті наукової інформації з суспільних наук (ІНИОН) Чалікова була заввідділом наукового комунізму. Це парадокс – найкращі антикомуністичні книги готувалися в цьому відділі. Там готували й видавали сотні книжок. Бібліографія видань вражаюча! Ці книжки дуже ретельно підбирали, професійно готували. Макс Вебер – заборонене ім'я в Радянському Союзі. Усі повинні були знати Карла Маркса, який пропонував соціологічне трактування історичного процесу, а культурологічну трактовку Вебера забороняли. Уперше я познайомився з концепціями Вебера завдяки пані Вікторії. Ідеться про чотири чи п'ять збірок, присвячених Веберу. Книги ІНИОНу готували найкращі філософи й соціологи тогочасної країни. Вони не мали можливості писати свої тексти, проте переклади й опрацювання текстів класиків світової соціології було доброю спеціалізацією, зважаючи на ті часи. Серед авторів книг були Мангайм, Орвел та інші. В ІНИОНі видавали тематичні збірки: Чалікова підготувала й видала шість томів текстів про утопії. Ми розуміли, що радянська система – утопія, але настільки розгалужено представити утопію в концепціях кращих філософів, істориків, соціологів було дуже інформативно. Книжки, що я привозив до Києва, були дуже важливими і для мене, і для Петровського, і для Скуратівського, і для інших наших друзів – Костянтина Сігова, Володимира Жмира, Євгена Головахи, Данила Яневського...

В. Д.: *Щодо феномену ІНИОНу: чи правильно ми розуміємо, що це було таке місце, в якому збиралися провідні інтелектуали того часу?*

Л. Ф.: Так. Владні ідеологи повинні були реагувати на тексти Герберта Маркузе чи Олександра Солженіцина. Для цього треба було знати їхні книги. Зрозуміло, що переклади й коментарі готували інтелектуали. Я не знав нікого в Києві, хто мав би такий доступ, який був у мене, до цих книжок. Їх випускали по 200-300 примірників на весь Союз. Я розумію, що 90% йшло академікам та членам Політбюро, але ж щось отримували й ми.

В. Д.: *Чи була у вас можливість потрапляти до спецфонду?*

Л. Ф.: Це було практично неможливо для мене. Перепустки давали навіть далеко не всім співробітникам академічних інституцій чи партійних структур. Та й зовсім не обов'язково, що книжки з ІНИОНу були в спецфондах, бо деякі потрапляли прямо до Щербицького чи Шелеста.

Р. Ш.: *Чи знаєте ви, як до ІНИОНу потрапляли на роботу?*

Л. Ф.: Думаю, як і в будь-яку редакцію. Для того, щоб кваліфіковано представити Вебера, треба було бути Піамою Гайденок чи Ніною Брагінською (до речі, їхні тексти високо оцінила Чалікова та її оточення). Тому таких запрошували. Не думаю,

що ставили якісь бар'єри, якщо людина не була засуджена. І взагалі Москва була більш ліберальною за інші міста, особливо українські. Така була практика життя імперії з її «потьомкінськими селами» та зовсім іншими периферіями.

Р. Ш.: *Чи правильно ми розуміємо, що Юлій Шрейдер був першим професійним філософом, з яким ви познайомилися?*

Л. Ф.: Мабуть, так, ніколи над цим не замислювався [сміється].

Р. Ш.: *А за яких обставин ви познайомилися?*

Л. Ф.: Народилася наша донька, і коли їй було 1,5 роки, ми поїхали відпочивати до Естонії. Там батько моєї дружини будував теплиці. Йому запропонували відпочинок біля моря, але він подарував його нам. Приїхали. Пішли шукати море. Запитують, чи є в нас транспорт. Виявилось, що до моря кілометрів вісім-дев'ять. Ми взяли машину та приїхали на берег моря, де був кемпінг, наметове містечко. Там і поселилися. Усі 24 дні йшов дощ! Ми приїхали туди, як на Чорне море, у нас майже не було теплого одягу. Тож довелось шукати магазини поруч, щоб купити гумові черевички та якийсь теплий одяг для малої.

Там ми познайомилися з родиною Шрейдерів. Його дружина – професорка математики в МДУ, легендарна серед студентів пані Тетяна Венцель (російською Вентцель). Її мама (ми її тоді не застали) – російська письменниця, близька до дисидентських кіл. Вона писала під псевдонімом Ірина Грекова, була авторкою «Нового мира» Твардовського. Ми познайомилися з цією родиною й почали спілкуватися. Потім це переросло в дружбу на роки і десятиліття. У мене є листування з Юлієм. Він був дуже плідним публіцистом, умів добре писати популярні тексти. У нього за рік виходило десь 25-30 статей у різних популярних журналах того часу: «Время и жизнь», «Наука и жизнь», «Новый мир» тощо.

Юлій писав і теоретичні праці, одна з них, «Внецелевые значения ритуала», стала дуже важливою для мене. Стаття була про те, що ритуали в житті людства відіграють специфічну роль: вони закріплюють концепти історії та традиції культури. Наприклад, весілля: воно обов'язково має бути публічним, на ньому завжди повинні бути батьки, друзі, знайомі, які є свідками події. На весіллі демонструється особлива пошана до батьків, збираються члени родини, люди, які зазвичай перетинаються нечасто. Отже, ритуально відтворюються цінності: повага до старших, солідарність родичів і друзів, публічність взаємин, радість від продовження роду. Ці позацільові значення ритуалів дуже важливі для становлення спільнот. Мене вразила ця стаття. Шрейдер писав дуже важливі етичні тексти. На якомусь етапі ми видали його підручник з етики¹¹. Я був читачем практично всіх його текстів упродовж декількох десятиліть. Це було важливим для мене.

Р. Ш.: *Чи не познайомилися ви з іншими московськими філософами через Шрейдера?*

Л. Ф.: Ні, ми з ним спілкувалися персонально. Якщо ви питаєте, чи знав я тексти тодішніх філософів, то так. А особисто знайомим з ними не був.

Р. Ш.: *А чий це були тексти?*

Л. Ф.: Юлій товаришував із грузинськими філософами. Я в той час досить уважно слідкував за текстами Мамардашвілі й за грузинськими виданнями взагалі. Там виходив журнал «Літературна Грузія», де друкували багато опальних російських поетів, фрагменти філософських творів. Кожен рік виходили тематичні поетичні

¹¹ Див.: [Шрейдер 1998].

збірки. Коли я їздив до Грузії, то купував книги з теорії пізнання (не згадаю авторів), що виходили тільки там. У Юлія з багатьма з них були спільні тексти. До речі, Шрейдер був одним із провідних філософів, які розробляли теорію пізнання. Він був доктором філософських наук і кандидатом фізико-математичних наук. Я читав тексти Генріха Батіщева, Евальда Ільєнкова, Володимира Біблера...

Р. Ш.: *У книжці ви згадували, що Шрейдер відповів на ваше експертне опитування 91-го року й навіть цитували його: «Ми опинилися на руїнах ГУЛАГу, але зберігаємо психологію зеків». Як би ви зараз оцінили цю фразу в контексті політичного досвіду пострадянських країн загалом та України зокрема?*

Л. Ф.: Я думаю, що ці формули, які давали Шрейдер, Анатолій Ахутін, Григорій Померанц, Ольга Сєдакова у відповідях на мої анкети, залишаються актуальними й сьогодні. Зараз я майже не знаю такого простору, де друкувалися би такі узагальнення, які мені вдалось оприлюднити у відповідях на мої анкети. Ключем певної успішності опитувань, попри їхню багато в чому наївність, було те, що я, на відміну від колег, був добре обізнаний із найцікавішою гуманітаристикою тих років. Наприклад, я, уже сформувавшись як антирадянська людина, слідував за книжками про Китай, що були набагато глибшими в аналізі структур тоталітарних держав, ніж ті, що писали про Радянський Союз. Я знав практично всю літературу про фашизм, яка виходила тоді. Зрозуміло, що автори цих праць були потужними інтелектуалами, але вони розуміли, що не можуть писати про свою країну. Писали на прикладі інших країн, спільног. Вони були авторами відповідей на мої анкети. Ретроспективно бачу, що чимало текстів залишаються актуальними й сьогодні. Формули Михайлини Коцюбинської щодо прямостояння чи формула Шрейдера про нашу родословну з ГУЛАГу були знаковими метафорами часу. Мені близькі ці думки, я поділяю їх.

Р. Ш.: *Чи знаєте ви щось про католицизм пана Юлія?*

Л. Ф.: Юлій очолював католицьке середовище Москви. Він був віруючою людиною, і це теж була певна опозиційність, бо Москва й Росія були православними, а він – католиком.

В. Д.: *Росія була тоді православною чи здебільшого атеїстичною?*

Л. Ф.: Вона була здебільшого атеїстичною, але ж певна частина населення, яка асоціювала себе з вірою, була православною.

В. Д.: *А як щодо кіл інтелектуалів? Чи віра перебувала на маргінесі?*

Л. Ф.: По-різному було. Думаю, що певні школи, як-от Батіщева та Ільєнкова, були атеїстичними, проте було й чимало релігійних філософів. Середовища були окремішні, хоча вони перетиналися.

В. Д.: *От ви згадали книжки про Китай та фашизм. Наскільки вони були «без купюр»? Чи могла людина, яка читала про комуністичний Китай, зіставити це з реальністю Радянського Союзу і провести відповідні паралелі?*

Л. Ф.: Як на мене, це було стовідсотково. Там були якісь купюри, але це не були натяки! Наприклад, Олександр Галкін досліджував феномен фашизму. Для нього як для людини, яка жила в Радянському Союзі, було очевидно, що те, що було в часи нацистської Німеччини, мало чим відрізнялося від сталінського режиму. Паралелі з Китаєм в монографії Гельбраса теж були очевидними для читача. Щоправда, ці книги виходили невеличкими накладками, не ставали предметом обговорення в ширших середовищах. Проте сотні й тисячі людей передавали їх із рук у руки.

В. Д.: *Не ставали предметом обговорення, тому що були нецікаві більшості чи тому що заборонялися?*

Л. Ф.: Справа в тому, що це були здобутки певного середовища науковців. Публічності книжок такого типу в суспільстві не було, на відміну від журналів «Сучасність», «Новий мир», «Всесвіт», що їх читали набагато більше людей. А ці книжки про Китай чи нацистську Німеччину були для прочитання інтелектуалами в певному середовищі. Думаю, що відповіді таких авторів на мої анкети сприяли популяризації їхніх концепцій через більш популярні видання, як-от журнал «Філософська і соціологічна думка».

Р. Ш.: *Звичайно, інтелектуали не мали змоги висловлюватися прямо та публічно, тому заходили в ті сфери, де їхні позиції були не очевидними. У такий спосіб вони отримували простір для відносно вільної творчості. Наприклад, деякі філософи шукали порятунку у логіці чи методології науки, талановиті письменники – у дитячій літературі. Чи можете ви згадати приклади прихованої опозиційності у вашому середовищі?*

Л. Ф.: Творчі люди в ті часи дійсно шукали «вікна», через які можна було донести свої думки. Деякі їх знаходили. Колись Сергій Аверінцев сказав: «У нас усе заборонено, але щілини є в усіх парканах». Так воно й було: такими щілинами для Петровського була дитяча література, для Белінкова – літературознавство, для Шрейдера – науково-популярні журнали чи публікації в периферійних наукових виданнях, до яких цензура не доїжджала (усе ж не можна було перекрити). Кожен шукав собі ці щілини. Коли такі тексти проривалися, то вони доходили до певних спільнот. Сюди ж можна віднести антигитлерівські афоризми Леца, які були заборонені, але ж поширювалися в самвидаві. Їх можна було передрукувати, комусь передати. Зупинити ці потоки було практично неможливо, вони поширювались сотнями й тисячами примірників – маємо колекцію цього самвидаву в нашому Центрі юдаїки. Ці тексти мали більшу аудиторію, ніж безпосередньо дисидентська література.

Р. Ш.: *В автобіографії ви згадуєте, що деякі з відомих вам авторів друкувалися під вигаданими іменами, деякі використовували переклади текстів, відступаючи від оригіналів, щоб донести авторські думки.*

Л. Ф.: Так. Однією з таких ніш були переклади. Не заборониш же «Фауста» Гете, так? Але цензори були нездатні перевірити Миколу Лукаша – так писав Гете чи інакше. Такі ніші були завжди. Я хотів видати антологію творів вигаданих авторів. Їх інколи вдавалося надрукувати в умовному «Всесвіті», представивши як середньовічний текст. Я говорив з Миколою Рябчуком, він був одним з таких авторів. Кажу: «Давай зробимо таку книжку», на що він відповів, що важко сьогодні зібрати ті тексти – потрібен науковий пошук. На жаль, я ще не реалізував цю ідею, але вона видається мені красивою. Проблема ще в тому, що інколи це фрагмент в якомусь тексті, інколи це тексти, які непросто відшукати. На жаль, цей феномен ніхто серйозно не досліджував.

В. Д.: *Можливо, були ще яскраві персоналії з тих часів?*

Л. Ф.: Були люди, з якими я спілкувався, які не писали, але активно поширювали заборонені книги. Таких було чимало. У них завжди були дисидентські книжки: можна було приходити й читати. Мені «Архипелаг ГУЛАГ» потрібно було прочитати за одну ніч. Це були друковані фото аркушів: якість була не дуже гарною, але можна було розібрати. Було небезпечно, люди ризикували. Пізніше, наприкінці 80-х, були ще зібрання московських інтелектуалів, «Московская Трибуна». Я мав можливість слухати тих людей, які були досить популярними в ті часи. Регулярно намагався купувати газету «Московские новости», яка тоді випереджа-

ла час. У мене на якомусь етапі були досить тісні взаємини з редакцією журналу «Век ХХ і Мир», що був прогресивним на той час. Я був добре знайомий з редакторами й авторами тих видань. Колись ми робили спільний дискусійний клуб з їхньою редколегією та «Думкою». Там був Гліб Павловський, який з часом став опонентом Путіна, проте перед тим був його радником. Він помер у 2023 році. Взагалі, еволюція цих людей цікава. Серед них же Гасан Гусейнов, який пише дуже цікаві тексти, аналізує російські реалії та мову російської пропаганди. Ми з ним продовжуємо підтримувати контакт. Був Денис Драгунський, який займався міжнародними взаєминами і писав дуже глибокі статті. Не знаю, що він робить сьогодні – сподіваюсь, не є прихильником Путіна.

В. Д.: *Ви писали, що Шрейдер лишив вам для переховування збірку віршів Варлама Шаламова; чи могли б ви детальніше розповісти про особливості такого переховування – КДБ не могло дотягнутися до всіх? Чи не ставило такої мети, переслідуючи активних дисидентів й ігноруючи мени активних?*

Л. Ф.: Зрозуміло, що ми намагалися сховати такі речі, які є вартісними для історії. Шаламов – безумовно, один з найпотужніших антирадянських письменників, людина, чий тексти для багатьох розкривали антилюдську сутність радянської влади. Я думаю, що проза Шаламова є не менш значущою, ніж тексти Солженіцина. До речі, в «Єгупці» ми видали переклади деяких оповідань Шаламова. Я думаю, що треба перекладати прозу Шаламова українською. Важливо, щоб він був в українській культурі, бо це досягнення світової культури (а не тільки російської) у справі осмислення злочинів радянської влади. Я переховував велику збірку поезій Шаламова – сотні віршів з його архіву – вдома. Це були ті часи, коли ймовірність допитів була для мене невеликою. Навіть думаю, якщо обшук і відбувся б, то навряд гебісти зрозуміли би, що це таке. Вони шукали здебільшого щось пов'язане з українською незалежністю, а весь обшир текстів осягнути не могли.

Р. Ш.: *Деякі ваші колеги по «Думці» працювали в Інституті філософії в 70-ті. Чи розповідали вони щось про цей період?*

Л. Ф.: Тільки Мирослав Попович. На моє запитання про роки сталінських репресій, коли масово арештовували співробітників гуманітарних інститутів, він розповів, що одного дня на роботу прийшла тільки прибиральниця... Хочу сказати дещо про Інститут філософії. Гуманітарні інститути в радянські часи виконували специфічні ролі. З одного боку, там були дисиденти, яких потім звільняли й саджали, а з іншого боку, були співробітники, які виступали експертами для КДБ (наприклад, визначали, чи є певний текст антирадянським). По суті, вони писали доноси. Я маю такі приклади, скоріш за все це було системою, а не разовою акцією. Коли ми в «Єгупці» готували до друку виступ Івана Дзюби 1966-го року в Бабиному яру, Роман Корогодський, відомий дисидент, приніс нам текст цього виступу разом із «рецензією», яка, по суті, була звинуваченням Івана Дзюби в антирадянщині. На жаль, це текст шанованої людини, яка багато зробила для розвитку вітчизняної філософії. Іван Михайлович вирішив не оприлюднювати ім'я автора «рецензії». «Ви знаєте, мабуть не треба», – сказав він. Я певен, що це не поодинокий випадок. Зрозуміло, що людей змушували це писати. Проте це не є виправданням, бо можна було піти з Інституту. Проте, я їм не суддя. Колись одна людина мені сказала: якщо вам будуть розповідати, що можна було витримати тортури – не вірте. Вони спочатку ламали пальці, потім руки, а за тим – хребет. Проте, це трохи про інші часи, ніж про ті, що ми обговорюємо.

Р. Ш: *Ви були дотичні до людей, які в ті роки ризикували посадами, іміджем, навіть свободою. На вашу думку, що ними рухало?*

Л. Ф.: Є багато мотивів, які рухали цими людьми. По-перше, людська гідність: вони бажали бути суб'єктами історії, а не її жертвами. По-друге, бажали бути вільними людьми, а не рабами. Хтось міг втримати цей рівень, як Василь Стус – абсолютно, хтось лише в якійсь мірі, знаходячи певну нішу, а хтось ішов на співпрацю з владою. Начебто нічого нового – так завжди було. Залишається людський вибір, який кожен робить у житті.

Чорнобиль

С. Б.: *А якою була ваша реакція на вибух Чорнобиля? Що ви думали, відчували й розуміли, спостерігаючи катастрофу? Як реагували на події ваші знайомі? Чи обговорювали ці питання кийські інтелектуали?*

Л. Ф.: Це характерні питання для людини наступних поколінь. Я в той час працював у проєктному бюро, що займався будівництвом електростанцій. На ЧАЕС я був разів 20-30 у роки будівництва станції. Після вибуху директор зібрав колектив нашого бюро й запропонував їздити в зону шукати шляхи подолання наслідків трагедії. Я їздив того ж 86-го року. У зоні працювали десятки організацій, але ключові ролі були у військових структур, що мали досвід ліквідації попередніх (засекречених) аварій. Я був тоді вже досить активним: товаришував із Юрієм Щербаком, який згодом очолював Партію Зелених, був знайомий з екологами, які займалися цією проблемою.

Чесно кажучи, відчувалася розгубленість: люди не усвідомлювали міру загрози. У суспільстві не було методів, щоб дати адекватну відповідь. Ми не знали, як буде погашено пожежу, куди підуть радіаційні хмари, наскільки це загрожує людям тощо. Словом, була певна невизначеність. Єдине було зрозуміло: на парад 1 травня йти не треба. Проведення параду було черговим злочином радянської влади вже ліберальних часів. Думаю, що в нашому середовищі було зрозуміло, що це трагедія, масштаби якої ми не могли оцінити. З часом в «Єгупці» були надруковані надзвичайно виразні анекдоти часів Чорнобиля, зібрані Богданом Жолдаком. Одну з найсильніших книжок на цю тему написала Світлана Алексієвич. Я був ініціатором видання цієї книги в Україні. Зателефонував Оксані Забужко й запропонував перекласти. Вона сказала: «Ти ж знаєш, що я не займаюся перекладами. Але ж дай подивлюся». Дзвонить мені наступного ранку: «Я проплакала всю ніч, буду перекладати». І ми видали цю книжку.

В. Д.: *Підсумовуючи, хочемо запитати: як би ви оцінили свій шлях опозиційності?*

Л. Ф.: Важливими для мене були пошуки свого місця в цьому світі як людини, яка не приймає за чисту монету те, що хтось нав'язує. Для мене були важливими ті осередки, що я вам назвав. Кожен вплинув на моє формування. Ці спільноти впливали на мене, а я – на них. У мене були свої активності в кожній з них. Поступово зростає дитина: спочатку вивчає літери, слова, потім опановує мову, мови інших спільнот, а згодом може зрозуміти й більш складні феномени – історію, події сучасності. Так само було й зі мною.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Белинков, А. (1965). *Юрий Тынянов*. Москва: Советский писатель.
- Веретеннікова Ю., Петровський-Штерн Й., & Назаренко М. (Упор.). (2023). *Мирон Петровський та його доба: Збірник спогадів*. Київ: Дух і Літера.
- Вронська, Т. (2022). *Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944-1953 років, режимне повсякдення, повернення*. Київ: Дух і Літера.
- Горський, В. (1969). *Соціальне середовище та історико-філософський процес*. Київ: Наукова думка.
- Зварич, Р. (1994). Сіонізм і український націоналізм: історичні, політичні та філософські паралелі. *Філософська і соціологічна думка*, (1-2), 130-154.
- Мандельштам, Н. (1970). *Воспоминания*. Нью-Йорк: Изд-во Чехова.
- Сінченко О., Стус Д., & Фінберг Л. (Упор.). (2018). *Дисиденти. Антологія текстів*. Київ: Дух і Літера.
- Фінберг, Л. (1989). Імітація, або як ми у 1977 році обговорювали проект Конституції СРСР. *Філософська і соціологічна думка*, (10), 40-50.
- Фінберг, Л. (2018). *Про різне і трохи про себе*. Київ: Дух і літера.
- Фінберг, Л., Давіденко В., Швець Р., & Бриль С. (2023). Я мав щастя спілкуватися з велетнями духу. Частина I. *Sententiae*, 42(3), 199-210. <https://doi.org/10.31649/sent42.03.211>
- Франко, І. (1979). Дещо про себе самого. In І. Франко, *Зібрання творів у 50-ти томах* (Т. 31, сс. 28-32). Київ: Наукова думка.
- Шрейдер, Ю. (1990). Теоретичні і практичні проблеми перебудови. *Філософська і соціологічна думка*, (1), 42-46.
- Шрейдер, Ю. (1998). *Этика. Введение в предмет*. Москва: Текст.

Одержано 11.03.2023

REFERENCES

- Belinkov, A. (1965). *Yury Tyunyanov*. [In Russian]. Moscow: Sovetskiy pisatel.
- Finberg, L. (1989). Imitation, or as we discussed the draft Constitution of the USSR in 1977. [In Ukrainian]. *Filosofska i sociologichna dumka*, (10), 40-50.
- Finberg, L. (2018). *About different things and a little about myself*. [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.
- Finberg, L., Davidenko, V., Shvets, R., & Bryl, S. (2023). I had the good fortune to communicate with giants of the spirit. Part I. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 42(3), 199-210. <https://doi.org/10.31649/sent42.03.211>
- Franko, I. (1979). Something about myself. In I. Franko, *Collection of works in 50 volumes* (Vol. 31, pp. 28-32). [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka.
- Gorskyi, V. (1969). *Social environment and historico-philosophical process*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka.
- Mandelstam, N. (1970). *Memories*. [In Russian]. New York: Chekhov Publishing House.
- Schraider, Y. (1990). Theoretical and practical problems of reconstruction. [In Ukrainian]. *Filosofska i sociologichna dumka*, (1), 42-46.
- Schraider, Y. (1998). *Ethics. Introduction to the subject*. [In Russian]. Moscow: Text.
- Sinchenko O., Stus D., & Finberg L. (Eds.). (2018). *Dissidents. Anthology of texts*. Kyiv: Duh i Litera.
- Veretenikova Yu., Petrovskiy-Stern J., & Nazarenko M. (Eds.). (2023). *Myron Petrovsky and his time: Collection of memories*. Kyiv: Duh i Litera.
- Vronska, T. (2022). *Uncertain contin[g]ent: deportations from Western Ukraine 1944-1953, regime everyday life, return*. [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i Litera.
- Zvarych, R. (1994). Zionism and Ukrainian nationalism: historical, political and philosophical parallels. [In Ukrainian]. *Filosofska i sociologichna dumka*, (1-2), 130-154.

Received 11.03.2023

Leonid Finberg, Vlada Davidenko, Rynat Shvets, Sofia Bryl

I had the good fortune to communicate with giants of the spirit. Part II

Interview of Vlada Davidenko, Rynat Shvets, Sofia Bryl with Leonid Finberg.

Леонід Фінберг, Влада Давіденко, Ренат Швець, Софія Бріль

Я мав щастя спілкуватися з велетнями духу. Частина II

Інтерв'ю Влади Давіденко, Рената Швеця, Софії Бріль з Леонідом Фінбергом

Leonid Finberg, Director of the Center for the History and Culture of East European Jewry, Editor-in-chief of the "Duh i Litera" publishing house of the National University "Kyiv-Mohyla Academy" (NaUKMA).

Леонід Фінберг, Директор Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, Головний редактор видавництва «Дух і Літера» Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА).

e-mail: centerjudaica@gmail.com

Vlada Davidenko, PhD student, Hr. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine (Kyiv).

Влада Давіденко, аспірантка Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Київ).

e-mail: ladaanuchina@gmail.com

Rynat Shvets, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Ренат Швець, студент філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: 444renat@gmail.com

Sofia Bryl, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Софія Бріль, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: sosiasancheus@gmail.com
